

SECTION 1
CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

СЕКЦІЯ 1
КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i10.p7>

МУНІЦИПАЛЬНЕ-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ Р. ГНЕЙТСА

Сухонос Володимир Вікторович
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права, теорії
та історії держави і права
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9058-5182>

Стаття присвячена муніципальне-правовим поглядам Р. Гнейста. Р. Гнейст був представником державницької школи місцевого самоврядування. Саме тому він вважав, що обов'язки, які покладаються на органи самоврядування, за своєю природою, нічим не відрізняються від функцій держави.

Ключові слова: муніципальне-правові погляди Р. Гнейста; державницька школа місцевого самоврядування; повноваження місцевого самоврядування; самоврядування; співвідношення функцій держави і місцевого самоврядування.

Sukhonos V.V. Municipal-legal views of R. Gneist. The article is devoted to the municipal-legal views of R. Gneist. R. Gneist was a representative of the state school of local self-government. That is why he believed that the duties that rely on self-government, by their nature, do not differ from the functions of the state.

Keywords: municipal-legal views of R. Gneist; state school of local self-government; powers of local self-government; municipality; the ratio of functions of the state and local self-government..

Постановка проблеми. Тривалий час місцеве самоврядування вважалось частиною державного механізму. Більше того: й сьогодні зустрічаються такі точки зору, що поділяють означену ідеологему. Основи подібних поглядів були закладені ще в XIX ст., коли у світовій муніципалістиці стала домінувати державницька теорія місцевого самоврядування, а її представники – Л. фон Штейн, П. Лабанд, Г. Еллінек і, звісно, Р. Гнейст, заклали світосприйняття місцевого самоврядування саме кризь призму державної волі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не слід вважати, що науковці повністю ігнорують муніципальну проблематику. Зокрема, можна згадати, що за останні п'ять років вийшли друком значна кількість публікацій монографічного

характеру. При цьому вони мали як колективний [], так і індивідуальний [4] характер. Не можна також проігнорувати праці таких відомих муніципалістів як О. Батанов [1], І. Дробуш [2], О. Назаренко [6], М. Пухтинський [7] та ін., в яких головна увага була зосереджена саме на інституті місцевого самоврядування.

Не применшуючи доробку зазначених науковців, слід звернути водночас увагу на історико-філософський аспект місцевого самоврядування, який здебільшого розглядався узагальнено.

Цілі і завдання. Саме тому, метою цієї статті має стати аналіз державницької теорії місцевого самоврядування в контексті поглядів на нього Р. Гнейста.

Виклад основного матеріалу. Праці Р. Гнейста були широко відомі в Європі і піддані критичному аналізу з боку ряду видатних учених, в числі яких своєю ґрунтовною критикою поглядів Р. Гнейста виділявся німецький вчений Й. Редліх – автор книги «Англійське місцеве самоврядування», виданої в двох томах в 1907 і 1908 роках в перекладі на російську мову. З російських вчених теорія Р. Гнейста було предметом уваги П. Гронського, В. Івановського, М. Коркунова, М. Лазаревського, В. Матвєєва, М. Свешнікова та інших. Зокрема, П. Гронський відзначав, що Р. Гнейст з набагато більшою визначеністю, ніж Л. фон Штейн, висловлювався за державний характер установ місцевого самоврядування і саме йому належить положення *Selbstverwaltung* – *Staatsverwaltung* («самоврядування є державне управління»).

На основі результатів свого дослідження історичного розвитку організації внутрішнього управління і всього державного устрою Англії Р. Гнейст вивів оригінальну теорію "Selfgovernment", як характерної для Англії організації державної влади, і на цій підставі сформулював загальну теорію самоврядування, як загального державно-правового постулату. Причому в викладі Р. Гнейста не тільки минуле, але й сьогодення розглядається не об'єктивно, а суб'єктивно завжди зі своєї точки зору його теорії. Він вживав слово «Selfgovernment» вельми довільно, позначаючи ним організацію внутрішнього управління, тоді як в цьому сенсі воно ніколи не вживалося в Англії. Р. Гнейст створив «теорію устрою та управління Англії, яка точно відповідає його політичному суб'єктивізму і його філософським забобонам, але абсолютно не відповідає історичним фактам і дійсному стану речей» [8, с. 345], – писав Й. Редліх. Це, звичайно принижує, але не усуває повністю його заслуг перед наукою самоврядування.

Р. Гнейст сприйняв точку зору Л. Штейна про те, що в суспільному житті здійснюється процес між двома іманентними протилежними поняттями: між державою, як уособленням самовизначення і свободи, з одного боку, і суспільством, як уособленням залежності, створеної різноманітністю володіння, як організмом роботи, з іншого. Спираючись на цей постулат, Р. Гнейст визначав самоврядування, як державний організм, створений позитивним законодавством і призначений служити протиположно тенденціям суспільства.

Він приписував державі таку ж роль, як і Л. Штейн, і намагався показати залежність розвитку адміністративних установ від поступового розвитку державних органів, а також залежність розвитку від тих чи інших соціальних умов, що весь

час змінюються, стверджуючи, що характерним для самоврядування є його виникнення на основі позитивного законодавства і самоврядування утворилося з королівських розпоряджень нормандського періоду, які пізніше за сприяння парламенту переродилися на органічні закони.

Будь-який «Selfgovernment» є продуктом позитивного законодавства, а не звичаєвого права або природного розвитку інтересів. Самоврядування, стверджував цей вчений на протиположно Л. Штейну, не є автономія округів, міст і сільських громад, навпаки, як самоврядування, так і сама організація парламентського ладу починається лише тоді, коли ці автономні формації підкорилися державному законодавству і обмеженню. Держава створила ці союзи, а не вони самі відвоювали свою свободу.

Що стосується відносин інтересів суспільства і держави, то Р. Гнейст стверджував, що тільки історично вироблена система англійського начальницького самоврядування була в змозі підтримати рівновагу між державою і суспільством і тим самим запобігти поневоленню держави суспільством, яке могло б статися, якби самоврядування було засноване виключно на представництві соціальних інтересів.

Він писав, що всі види розподілу володіння призводять до залежності незаможних від імущих. З протиріч, що з цього випливають і неодноразово переплітаються, розвивається боротьба за збереження або ж знищення і зменшення економічної і соціальної залежності людей один від одного. Суспільство, як таке, не здатне саме по собі створити гармонію інтересів. Подолати ж цю протилежність інтересів йому необхідно. Вічне призначення товариства людей – це взяти гору над протиріччями інтересів і їх несвободою за допомогою державного організму. Цей останній є системою суспільних обов'язків, що постійно змінюється зі зміною форми суспільства і завжди протиставляє системі суспільних інтересів. Між обома системами існує постійно протиріччя. Всі державні установи мають примусовий характер і мають мету, чужу окремій особі: творіння, захист і підтримку свободи суспільства, як цілого, і окремої особи. Навпаки, кожна громадська група розглядає свою участь в державній волі лише з точки зору своїх інтересів, заявляє домагання на владу, керівництво і право вирішального голосу, але ніколи не хоче нести тягаря, особистої роботи і відповідальності, без яких не можна досягти свободи в державі.

Будь-яка соціальна точка зору незмінно прагне до того, щоб поставити державні установи в цілому та окремо на службу своїм найближчим інтересам. Якщо суспільство утворює в цьому відношенні

зв'язний організм, то необхідним стає державний «протиорганізм», який підпорядковує собі суспільні інтереси, з'єднує людей і примушує, привчає їх до виконання своїх обов'язків.

Держава і суспільство повинні бути перш за все пов'язані в своїх окремих частинах і з'єднані органічно знизу-догори для того, щоб дати народу здатність до самоврядування, свободу і порядку. Такий «протиорганізм» Р. Гнейст вбачав в історичній організації управління в Англії – «Selfgovernment».

Система органів самоврядування, стверджував він, – є проміжна ланка між державою і суспільством, що утворює те логічне з'єднання держави і суспільства, яке з політичної точки зору називають зазвичай рівновагою влади, а з правової – системою правової держави.

В теорії Р. Гнейста виділяються два істотні моменти: 1) самоврядування примирило суспільство і державу; 2) самоврядування стало необхідним постулатом правової держави. З цих двох точок зору – соціальної і політичної зазвичай і розглядається ця теорія.

Самоврядування Р. Гнейст визначав як «внутрішнє земське управління округів і територіальних громад за законами країни за допомогою особистих почесних посад і на кошти, зібрані шляхом сплати комунальних поземельних податків».

Обов'язки, які покладаються на органи самоврядування, на думку цього вченого, за своєю природою, нічим не відрізняються від функцій держави. Об'єктом самоврядування є вся повнота функцій внутрішнього управління, які придатні для здійснення за допомогою особистих і податкових коштів. Що ж стосується місцевого самоврядування, то це ті ж самі державні функції, тільки виконання їх покладено волею законодавчої влади на установи місцевого самоврядування. Р. Гнейст в зв'язку з цим писав: «предметом самоврядування є не власні права спілок, не суспільні інтереси, а державні функції внутрішнього земельного управління. Всі сили управління тут виявляються лише як засіб виконання державних обов'язків. Це функції діючої на місцях державної влади, які передані в користування сусіднім спілкам за винятком тих, які для цього не придатні» [11, с. 70, 879–882, 885].

Р. Гнейст різко розрізняв дві системи самоврядування, що співіснували в англійській адміністрації – начальницьке самоврядування (Obrigkeitliche Selfgovernment) і господарське самоврядування (Wirtschaftliche Selfgovernment). Перше є узагальненням типових рис управління за допомогою почесних посад, прикладом якого є, головним чином, інститут англійських світових

суддів, друге ж є узагальненням типових рис управління англійськими парафіями, уніями і містами.

До функцій начальницького самоврядування він відносив «справжні об'єкти Selfgovernment» – службу присяжних, поліцію безпеки і добробуту, набори солдатів, розподіл постійної і підводної повинності, розподіл державних прямих податків, управління комунальними податками тощо, тобто, за його твердженням, компетенцію самоврядування складають функції державної влади, що діє на місцях [11, с. 70].

До предметів же господарського самоврядування він відносив не функції державного управління, що діє на місцях, а економічні інтереси союзу, перш за все управління власним майном, а потім піклування про бідних, турботу про громадське здоров'я, освіту, управління дорожніми справами і вважав, що органи господарського самоврядування (адміністративні ради) не мають державного характеру і є виключно органами місцевих зацікавлених жителів. Управління господарськими інтересами, майнове і податкове управління комунальних спілок – це лише придатак державного управління.

На відміну від Л. Штейна і, тим більше, прихильників теорії вільної громади і суспільної теорії самоврядування, Р. Гнейст не поділяв компетенцію органів місцевого самоврядування на коло «власних» і «покладених» справ, оскільки визнавав всі справи, передані до завідування самоврядних союзів, справами державними і ототожнював «власні» і «покладені» справи.

Р. Гнейст вважав, що предмети відання начальницького самоврядування – це справи державної влади, тоді як справи господарські – це тільки предмет турботи про добробут. Але поліцію безпеки він однаково відносив до обов'язків того чи іншого виду самоврядування. Однак, якщо визнавати завдання державного управління не тільки в охороні безпеки, але і в турботах про добробут населення, тоді те, що він відносив до господарських справ, наприклад, народне здоров'я або освіту, є такими ж державними справами, адже в управлінні ними однаково зацікавлені і суспільство, і держава.

Розглядаючи начальницьке самоврядування як справжнє самоврядування, що зв'язує суспільство і державу, як показник гармонії між ними, Р. Гнейст оцінював господарське самоврядування як деградацію відносин між державою і суспільством, оскільки воно засноване на представництві приватних, а не загальних, інтересів, коли державні інтереси віддаляються на другий план і поступаються місцем приватним інтересам. Він

засуджував систему господарського самоврядування, що знижує органи самоврядування до ролі простих агентів господарських справ.

Р. Гнейст писав, що органи самоврядування утворюють вищі і нижчі службові установи, які носять чисто посадовий характер з усіма правами і почестями, усіма обов'язками і відповідальністю державних установ. Всі найважливіші органи управління являють собою призначених чиновників. Але відправлення державних посад покладається не на одного, залежного від уряду, чиновника, а на велику кількість незалежних і в суспільних відносинах однаково рівних місцевих осіб, які не залежними від урядової влади. Всі посади в сфері управління суть державні посади. Ці посади повинні бути, по-перше, покладені на класи власників; по-друге, не шляхом виборів, а шляхом призначення урядом; причому держава має право примушувати громадян брати участь в управлінні, подібно до того, як вона це робить по відношенню до військової служби і суду.

Необхідність передачі самоврядування лише класу власників Р. Гнейст прагнув довести, посилаючись на те, що самоврядування висловлює гармонію власників, середніх і робочих класів в тому випадку, коли воно покладає на вищі класи складні і більш важкі обов'язки, в силу яких вони набувають, шляхом закономірного здійснення державно-правових функцій, ту міру впливу, яку вони в іншому випадку досягли б шляхом економічної переваги, шляхом політичної несвободи [10, с. 10]. Тим самим класи власників, а точніше багаті землевласники, набували свій вплив законним шляхом. Якби вони не користувалися привілейованим становищем в управлінні, то вони придбали б такий же вплив шляхом несвободи, тобто завдяки винятковій владі володіння власністю. Заняття почесної посади, не пов'язане з отриманням будь-якої винагороди, було, на думку Р. Гнейста, особливо корисним для зміцнення незалежності органів місцевого самоврядування від влади уряду, адже особи, які не одержують винагороду за свою роботу з управління місцевими справами набагато більше є незалежними від уряду, ніж чиновники, що отримують від уряду зарплатню.

Для правильної організації місцевого самоврядування, вважав Р. Гнейст, необхідно, щоб воно знаходилося в руках місцевих і незалежних від уряду людей, що являють собою почесних посадових осіб. Ця система почесних посад, вважав він, повинна найкраще забезпечити втілення в життя основних вимог раціонального устрою місцевого самоврядування. Право призначення на почесну посаду повинні мати лише особи з числа

місцевих жителів, що належать до класу землевласників-дворян, володіють певним майновим цензом і здатні виконувати свої обов'язки чесно, безкоштовно, як почесну службу [12, с. 99–100]. Необхідність призначення на почесні посади заможних осіб пояснювалася Р. Гнейстом, крім вказівки на неможливість для неспроможної особи нести цей обов'язок безкоштовно, ще й тим, що імущі класи приймають більшу участь у сплаті податків, аніж незаможні класи, а тому держава повинна надавати великим платникам податків великі права в сфері місцевого самоврядування.

Сутність начальницького самоврядування, на думку Р. Гнейста, полягає в одноосібних установах, а колегіальні установи – це прості адміністративні ради, деяка частка самостійності яких може бути допущена лише виключно в господарській сфері.

Характер органів начальницького самоврядування, як державних органів, виявляється особливо яскраво, за словами Р. Гнейста, в центрі цих органів, в мировому суді.

Англійська інститут мирових суддів розглядався Р. Гнейстом, як один з видів самоврядування, як форма участі суспільства в структурі державної влади на місцях.

Мировий суддя в Англії був коронним чиновником, який призначається королем для виконання державних справ. Це призначення було, по суті, фікцією і вимагало виконання таких умов: особа чоловічої статі, що претендувала на посаду мирового судді, повинно було мати 21 рік від народження і отримувати сто фунтів стерлінгів чистого доходу з власності або з довгострокової оренди. Порядок отримання цієї посади був таким: кожен претендент на посаду, який відповідав вище названим вимогам, міг заявити лорду-лейтенанту про своє бажання бути мировим суддею. Лорд-лейтенант зобов'язаний був внести його в список, який подавався на затвердження монарху. В Англії мирових суддів за часів Р. Гнейста було до 10 000, тобто один мировий суддя припадав на 2 000 жителів. Це відношення числа мирових суддів до чисельності всього населення і пояснює, головним чином, чому списки претендентів на посаду завжди затверджувалися. При цьому мирові судді могли або тільки носити це звання, або ж дійсно виконувати свої обов'язки. У першому випадку корона задовольнялася лише їх твердженням, у другому – давала ще й інвеституру, так званій «Writ of dedimus potestatem» і зазвичай встановлювала їм певну ділянку. Призначення мирових суддів було безстроковим, і вони фактично були незмінними. Рішення вони приймали одноосібно або колегіально на сесії. Відправлення обов'язків мирового судді в Англії

було певною особистою повинністю заможних землевласників. Солідарність помісних інтересів робила з мирових суддів не просто зняряддя центральної влади, але давала їм можливість стати справжнім правлячим класом в країні.

Інститут мирових суддів в Англії, відзначав М. Свешніков, був дійсно формою участі суспільства в державних справах на засадах представництва, але тільки представництва не всіх впливових груп суспільства, а лише тих, що об'єднує спільність переважно землевласницьких інтересів. Місцеве управління стало зняряддям панування цього класу над іншими суспільними групами. Приймавши на себе безоплатну тяжкість управління, місцеві «джентрі» могли отримувати для себе вельми значні вигоди, стоячи на сторожі своїх виняткових власницьких інтересів. Тут, отже, діяло те же представництво соціальних інтересів, яке Р. Гнейст вважав підставою іншого, гіршого виду самоврядування – самоврядування господарського, заснованого на представництві інтересів [9, с. 82].

І тим не менше, ці погляди Р. Гнейста були сприйняті багатьма тодішніми європейськими вченими, але далеко не всіма. Вище вже говорилося про те, що вони були піддані ґрунтовній критиці Й. Редліхом. Не поділяв ці погляди Л. Штейн. Рішуче відкинув їх професор Віденського університету А. фон Шеффле, який писав: «запропонована Гнейстом погана копія аристократичної комунальної організації Англії» управління округними і місцевими громадами за законами країни за допомогою почесних посад вищих і середніх рівнів «для мене більш, ніж сумнівна. Це означає комунальне конструювання аристократичного класового панування там, де аристократія створює також закони країни» [13, с. 213].

За Р. Гнейстом начальницькі посади в самоврядуванні не повинні бути виборними, оскільки «в сучасній державі начальницька примусова влада не може і не повинна бути такою, що здійснюють інакше, як за законами, за допомогою особистої відповідальності, покладеної на відповідну особу державою» і не можна допустити, щоб це особа обиралося місцевими жителями. Місцевій громаді слід надати лише право подання кандидатів [12, с. 415], оскільки творчою силою управління є не місцева громада, а держава, яка сама черпає з помісних людей сили, необхідні для управління місцевістю. Допускаючи можливість виборів місцевих адміністративних рад, він категорично висловлювався проти таємного голосування на виборах. Й. Редліх подає таке висловлювання Р. Гнейста з цього приводу: «Виборні, швидко мінливі адміністративні ради не можуть бути органами застосування закону, не

можуть, отже, здійснювати державне управління. У всіх виборних радах виявляється відсутність старанності, знання справи і усвідомлення обов'язку. Отримання кожної посади є справою вільного рішення. Вибрані почесні управителі обмежуються прийняттям рішень і керівництвом без особистої відповідальності. Відповідальна і важка частина місцевого управління припадає на обов'язки нижчих оплачуваних службовців ради» [8, с. 358].

Але заперечення виборних засад в органах самоврядування є нічим іншим, як заперечення найважливішого критерію, що відрізняє державні органи від органів самоврядування. У цьому випадку від самоврядування залишається одна лише назва, тобто знищення виборних засад означає і знищення самоврядування, оскільки, як зазначав В. Івановський, «органи, які призначаються урядом, суть урядові органи, які ж обираються суспільством – суть органи самоврядування. Перші залежать від уряду, останні від суспільства. Органи управління, які не залежать від суспільства, не є органи самоврядування, тому що... останні є самодіяльністю суспільства». І далі: «Усі без винятку органи самоврядування повинні бути виборними; якщо ж у житті ми іноді й бачимо, що органи, яким присвоєно назву органів самоврядування, призначаються урядом, то з теоретичної точки зору вони не можуть бути названі органами самоврядування і насправді такими не є» [3, с. 77, 79].

Головний недолік Р. Гнейста, на думку Й. Редліха, полягав в його абсолютній нездатності зрозуміти й оцінити процес демократизації англійських установ, що розпочався услід за реформи 1832 р. Загальний погляд Р. Гнейста на розвиток англійського державного устрою і управління нового часу часто стояв в нерозв'язному протиріччі з дійсним політичним і соціальним розвитком Англії.

Висновки. Таким чином, на думку Р. Гнейста, самоврядування не є автономією округів, міст і сільських громад, навпаки, як самоврядування, так і сама організація парламентського ладу починається лише тоді, коли ці автономні формації підкорилися державному законодавству і обмеженню. Держава створила ці союзи, а не вони самі відвоювали свою свободу. Система ж органів самоврядування є проміжною ланкою між державою і суспільством, що утворює те логічне з'єднання держави і суспільства, яке з політичної точки зору називають зазвичай рівновагою влади, а з правової – системою правової держави. На думку Р. Гнейста, обов'язки, які покладаються на органи самоврядування, за своєю природою, нічим не відрізняються від функцій держави. Об'єктом

самоврядування є вся повнота функцій внутрішнього управління, які придатні для здійснення за допомогою особистих і податкових коштів. Що ж стосується місцевого самоврядування, то це ті ж самі державні функції, тільки виконання їх покладено волею законодавчої влади на установи місцевого самоврядування.

Література :

1. Батанов О. В. Муніципалізм у системі сучасного конституціоналізму: аксіологічні, онтологічні та телеологічні аспекти / Олександр Васильович Батанов // Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід : матеріали учасників III Наук.-практ. конф. (Львів, 19 травня 2017 р.). – Львів : ННШПП НУ «Львівська політехніка», 2017. – С. 10–13.
2. Дробуш І. В. Територіальна основа функціонування місцевого самоврядування в Україні: актуальні питання реформування / І. В. Дробуш // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія : Юриспруденція. – 2014. – № 10-1. Т. 1. – С. 66–69.
3. Ивановский В. В. Организация местного самоуправления во Франции и Пруссии / В. В. Ивановский. – Казань : Изд.-во Императорского Казанского университета, 1886. – 304 с.
4. Колтун В. С. Закономірності та тенденції розвитку місцевого самоврядування: комплементарний підхід : монографія / В. С. Колтун. – К. : Фенікс, 2015. – 367 с.
5. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні : Монографія / [Белец Ж. А., Бова Т. В., Бондарева Л. В. та ін.] ; за ред. Р. М. Плюща. – К. : РІДНА МОВА, 2016. – 744 с.
6. Назаренко О. А. Місцеве самоврядування: поняття, ознаки, функції / О. А. Назаренко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія : Право. – 2013. – Вип. 21-ІІ. Т. 1. – С. 82–85.
7. Пухтинський М. О. Трансформація системи місцевого самоврядування в контексті реалізації міжнародно-правових стандартів місцевої демократії / М. О. Пухтинський // Вісник АПСВТ. – 2016. – № 3–4. – С. 63–67.
8. Редлих И. Английское местное управление. Изложение внутреннего управления Англии в его историческом развитии и современном состоянии : в 2 т. / И. Редлих ; вступ. ст. П. Г. Виноградов ; [пер. с нем. Ф. Ельшевич]. – СПб. : Типо-литогр. Шредера, 1907–1908. – Т. 2. – 1908. – 468 с.
9. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления: Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств : [С приложением статистических таблиц, содержащих данные о составе земского представительства в 34 губерниях России] / М. И. Свешников. – СПб. : тип. В. Безобразова и К^о и Ефрона, 1892. – 573 с.
10. Gneist R. Die preussische Kreisordnung in ihrer Bedeutung fuer den inneren Ausbau des deutschen VerfassungsStaates / R. Gneist. – Berlin : Verlag von Julius Springer, 1870. – 224 s.
11. Gneist R. Selfgovernment, Communalverfassung und Verwaltungsgerichte in England / R. Gneist. – [3te Aufl.]. – Berlin : Verlag von Julius Springer, 1871. – 1018 s.
12. Gneist R. Verwaltung, Justiz, Rechtsweg, Staatsverwaltung und Selbstverwaltung nach englischen und deutschen Verhaeltnissen / R. Gneist. – Berlin : Verlag von Julius Springer, 1869. – 608 s.
13. Schaeffle A. Bau und Leben des socialen Körpers. Encyclopädischer Entwurf einer realen Anatomie, Physiologie und Psychologie der menschlichen Gesellschaft mit besonderer Rücksicht auf die Volkswirtschaft als socialen Stoffwechsel : in 4 Bd. / Albert E. F. Schaeffle. – Tuebingen : Verlag der H. Lauppschen Buchhandlung, 1875–1878. – Bd. 4: Specielle Socialwissenschaft, zweite Hälfte. Buchnummer des Verkäufers. – 1878. – 538 s.